

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Nihilizmus vagy skolasztika?

Vörösmarty: Az emberek

Ha nem riadnék vissza a barokk címbokorrá terebélyesedhető újabb alcím adásától, akkor még azt is írhattam volna, a cím harmadik sorába: *avagy mi az ember Vörösmarty számára?!* Ugyanis ennek az 1846-ban írott versnek a recepcióját egyértelműen meghatározta a történelmi konnotáció; már Gyulai Pál is jelezte, hogy Vörösmarty e költeményét az *1846-ki gallicziai lázadás benyomásai alatt írta* (1864). Ettől kezdve az értelmezést a legkitűnőbb elemek is vagy ebben az irányban mélyítették el, újabb és újabb részleteket feltárva azokról az osztrák machinációkról, amelyek vérfürdővé változtatták a galíciai szabadságküzdelmet, a liberális lengyel nemesek ellenében a lengyel és ukrán parasztokat fellázítva, vagy pedig — elrugaszkodva a történelmi magyarázattól — Vörösmarty eredendő, alapvető pesszimizmusának megnyilvánulásaként kezelték a verset. Különbség legföljebb abban mutatkozott, hogy Babits Mihály 1844-től látta megnyílni azt a lejtőt Vörösmarty számára, amely feltartóztathatatlanul hanyatlak a nihilizmus felé (*A férfi Vörösmarty*, 1911) Szerb Antal pedig *A két Vörösmarty* babitsi ideálját módosítva, a *harmadik Vörösmarty* első eklatáns megnyilvánulásaként tárgyalja a verset. (*Magyar irodalomtörténet*, 1934). A következő évben Babits módosította korábbi álláspontját. Ráébredt arra, hogy Vörösmarty verse *szinte politikai kivonat lehetne, melyben a különböző államformák egymás után leálcázódnak, s álcájuk alatt megmutatják a meztelen embert.* (*A mai Vörösmarty*, 1935). Azonban ezt és a verset illető egyéb találó megjegyzéseit is mintegy kiemelte az időrendből és a *Vén cigány* említése után sorolta, elmosva ezzel a keletkezés körülményeit és akaratlanul is erősítve fiatalkori konstrukcióját.

A marxizmus jegyében Lukács György és Waldapfel József is próbált egyrészt igazat adni a Gyulai által megfigyelt történelmi háttér sugallatának, másrészt kimosdatni a pesszimizmus bűnéből Vörösmartyt, hiszen ez a bűn nem volt szalonképes egy olyan költőre nézve, akit befogad úgy-ahogy a *baladó hagyományok* kánonja. Igazi fordulatot Martinkó András elemzése hozott, aki elsőként és máig egyetlenként helyezte hatályon kívül a Vörösmartyt illető babitsi korszakolást, megkísérelvén azt, hogy egy alapeszmére vezesse vissza az egész életművet. (*A földi menny eszméje Vörösmarty életművében*, 1974). Szerinte Vörösmarty alapvető látomása dualista, tisztában van azzal, hogy az ember olyan szellemi kihívás részese, amely a *menny* elve iránt teszi érzékennyé, azaz ideális magatartásra, boldogságra, üdvre törekszik; másrészt részese a földnek, amely pusztulásra ítélt, halállal eljegyzett, mulandó; az em-

ber eszményi törekvéssé tehát nem lehet egyéb, mint hogy a felsőbbrendű elvet próbálja megvalósítani az alsóbbrendű determinációk körülményei között is:

„Mennyet kell a földön is keresni
Mennyet, a föld úgy is elveszendő,
Elveszendők, akik rajta élnek.”

(1825)

Ideje szakítani azzal a semmiképpen sem indokolható hermeneutikai vaksággal, amely kettészakítja ennek a versnek az elemzését és értelmezését egy úgynevezett történelmi-filológiai, és egy úgynevezett esztétikai (mondhatnók úgy is: recepció-esztétikai) módszer alkalmazására. Nem szorulunk rá efféle öncsonkításra, hiszen viszonylag régóta ismeretes (igaz, mindössze száz éve) Vörösmartynek az a Wesselényihez intézett levele, amelyben minősíti a galíciai parasztfőlkelést, Magyarországon lehetséges következményeivel együtt pontosan azokban a terminusokban, amelyeket a versben használ. (Vö.: Czapáry László: *Vörösmarty emlékkönyve*, 1900, 127.): örök-váltság nélkül az úrbér — írja — *ördögi találmány, örökös gyűlölség konyhája, természetes élesztője azon rít szenvedélynek, melyek kitörését nem szükség borzasztó színekkel festenünk, hogy az embert a vadállatnál undokabbnak tartsuk. Halogatott vagy nem akart váltság mellett az úrbér a legkárhozottabb eszmezavart szűrné a tulajdoni jogról. A buta köznép és a telhetetlenségből vagy szükségből zsarnok úr felváltva húzzák hasznaikat ez eszmezavarból, midőn vagy az nyomatik le, vagy ez szorítatik ki, törvényesnek csúfolt jogaiból... Ennél cudarabb állapotot kigondolni sem lehet, ez valóságos mézarszéki intézet barommá aljasított emberek számára.*

Barom; ördög. Parasztot és urat ezzel a két minősítéssel említi prózai, vagy familiárisnak illetve értekezői stílusnak minősíthető levelében a költő! Teheti, hiszen valószínűleg Wesselényiben, a címzettben olyan olvasóra találhat, aki ismeri a minősítést magyarázó szakirodalmat, azaz magának Vörösmartynek egy korábbi versét, amelynek címe *A Gutenberg-albumba:*

*Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús
s a nyomorú pór nép emberiségére javúl;*

(1839)

Öt évvel vagyunk tehát a Babits által megjelölt kritikus időszak, 1844 előtt.

Az epigramma antropológiáját kell megvizsgálnunk, hiszen nem hivatkozhatunk olyan külső ösztönzésre, mint a galíciai parasztfőlkelés, vagy olyan kétségbeesésre, amelyet Vörösmartyt is mélyen érintő magyarországi politikai események okozhattak volna. Ez az antropológia viszonylag egyértelmű: ember nincs (az *emberiség*, amelyre *javúlnia* kell a dúsnak és a pór népnek, azaz a baromnak és ördögnek, itt „emberi mivoltot”, „emberi minőséget” jelent, nem pedig az „emberi nem egészét”), csupán barom

és ördög. Azaz olyan létforma, amely az emberiség *alatt* van, illetve olyan, amely az emberiség *fölött*.

Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy témától függetlenül milyen antropológiai nézetekkel rendelkeztet Vörösmarty. Témától függetlenül: ezen azt értem, hogy — szerelmi költészetet művelve — látott-e magában a szerelemben, illetve a szerelmet számára megtestesítő női elvben olyasmit, ami a maga pusztja létével feloldhatja a föld-menny antinómia kettősségét (ilyen a Martinkó által emblematikussá avatott *Földi menny* című vers, ahol a leánya szeméi képviselik az antinómiát meghaladó illetve a két elvet egyesítő *földi menny* eszméjét); illetve — hazafias költészetet művelve — fölemelhette-e ugyanennek a dialektikának a szintjére a hazáért vállalt áldozatot (vö.: Árpád imáját a *Zalán futásában*).

Antropológiailag ugyanis mindkét megoldás, szerelmi vagy hazafias evázió másodlagos ahhoz az egész morális és költészeti értékrendhez képest, amelyben Vörösmarty felnőtt, és amelytől végképp nem tudott és nem is akart elszakadni. Ez a jobb híján keresztény sztoicizmusnak nevezhető klasszicista világnézet, amelyben az embert az teszi emberré, hogy megtagadja a bűnként felfogott gyönyörök csábítását és az önmegtagadással, az erények tövises útjára lépve kivívja magának a mennyet, amely azonban nem boldogság-elvű. Erről szól a *Volt tanítványaimhoz* (1822), amely — egy keresztény antik példát, azaz Prudentiust követve — először zengeti meg magyarul — hogy Király György nagyszerű gondolatát idézzük — „a magyar dolce stil nuovo”-t. Ezek szerint Árpád nyelvén szólni annyit jelent, mint a rómaiság ősi igéit erkölcsről és erkölcstelenségről immár nem latinul zengen. A Prudentius-féle, Vörösmarty által itt lefektetett tanítás nem egyéb, mint az a Prodikosznak tulajdonított példázat Héraklészről, amely erkölcscről és erkölcstelenségről mint az ifjúkor hajnalán választható utakról tanít, az úgynevezett Y példázat. Ahogyan ennek a betűnek az ágai szétágaznak egy idő után, ugyanúgy ágazik szét az ember által választható életmód gonoszságra, amely könnyű és vidám egészen a pusztulásig, és az erények útjára, amely tüskés és meredek, de az üdvösséghez vezet. A középkor boldogan vette át és telítette még inkább keresztényi tartalommal ezt a hagyományos példázatot, Petrarca pedig, akinek életművében alapvető szimbólummá válik a *Heracles a válaszüton* tanítása, szinte kötelezővé teszi az őt követő egész humanista tradíció számára; Vörösmarty pedig, a székesfehérvári ciszterciák tanítványa ennek a tradíciónak hűséges követője.

Hűséges követője, amíg meg nem ismerkedik Egyed Antallal és Teslér Lászlóval. Egyedet, ezt a derék bonyhádi plébánost alig vagy sehogy sem ismerjük. Aki valamelyest ismeri, az is Vörösmarty felől közelíti: hiszen a költő azt emelte ki barátjáról, hogy úgy alkot, mint Ovidius a geták között. Ez pedig csupán annyit jelent, hogy Egyed magyarul prédikált a bonyhádi sváboknak. (Eközben persze nem

volt ideje a tervezett eposzok megírására). Közben viszont rendelkezésére bocsátotta Vörösmarty az az igen gazdag könyvtárát, amelyből a költő a világirodalom olyan alkotóit ismerhette meg, akik túléptek az általa addig már az alkotó imitáció szintjén megismert keresztény-sztoikus kánonon. Tasso is köztük volt, Herder is, Shakespeare is.

Olvasta-e Dantét?! Kaposi József alapvető monográfiájában, amelyet a magyarországi Dante-recepcióról írt, feltételezi, de ezt a feltételezést nem részletezi, nem is támasztja alá. Újabb adatom nekem sincs, mégis kénytelen vagyok azt hinni, hogy olvasta, mégpedig igen alaposan. Ugyanis terminus-szerű alapossggal használ mind *Az emberek*, mind a már idézett, Wesselényihez írott levél szövegében olyan kifejezéseket, amelyek alapján majdnem szó szerinti forrásaként vagyunk kénytelenek rámutatni a *Purgatorio* egy helyére, amely az ördögök intelligenciájáról és rosszakaratáról szól. A tágabb szövegekörnyezet: Dante a Purgatórium hegyén találkozik a feltrói Buonconte-val. A derék lélek sorsa rendkívül érdekli a költőt, hiszen annak idején föltehetőleg ő ölte meg a campaldinói csatában, amikor a firenzeiek összecsaptak az arezzóiakkal. Buonconte holttestét azonban a csata után sehol sem találták. A lélek egyrészt elmeséli, hogy majdnem elkárhozott, már el is jött érte az ördög, mégis megmenekült, mert az angyal bizonyította, hogy az utolsó pillanatban megbánta bűneit. Így az angyal a halott lelkét el is vihette a tisztítóhelyre, teste azonban az ördög martalékává vált, aki vihart kavart, záport keltett, megáradt az Archiano patak és a holttestet elsodor-ta. Ugyanis az ördögöknek van efféle hatalmuk; Babilont idézve:

*Nos hát: a Rosszakarat kapcsolódhat,
ésszel —*

(Purgatórium, V. Ének, 112-113. sor)

Emlékezzünk: Vörösmarty az ördögiség lényegét hogyan is írja le *Az emberekben*!

*Istentelen frigy van közötted
Ész és rosz akarát!
A butaság dübét növeszted,
Hogy lázítson hadat.
S állat vagy ördög, düb vagy ész,
Bár mellyik győz, az ember vés:
Ez örült sár, ez istenarcú lény!
Nincsen remény!*

Ez a vers egyetlen aitológiai mondája — hogy mitológiai kifejezéssel éljek. Minden egyéb „mese”. Vagyis mítosz, nem kielégítő magyarázat, a Bibliából, a görög mitológiából vagy a világtörténelemből leszűrt következtetés, amely az egymásra következő hatalmi formák kialakulását, bukását és gonoszságát ábrázolja, a próféta egyedül itt szólal meg, magyarázatot adván az egész abszurd történet-sorra. Ha túloz-

ni vagy sarkítani szeretnénk, akkor úgy fordíthatnók le, hogy a Gonosz elve az ész és a rosszakarat és ez mint negatív szellemi princípium befolyásolja az anyagi elvet, amelyet a butaság jelképez. A világtörténelemben ezek szerint nem szerepel ember, csak vesztésként. Az uralkodó princípiumok az *állat* (az ennek megfelelő tényező a *dűb*), vagy *ördög* (az ennek megfelelő princípium, az *ész*, amelyről már a strófa elejéről tudjuk, hogy szövetségben van a rosszakarattal.)

Dante démológiájáról a kommentárokból viszonylag sokat lehet tudni. Idézzük először azt a XIV. századi szerzőt, Benvenuto da Imolát, aki a — Boccaccio tanítványaként — a legerjedelmesebb és legeruditusabb latin nyelvű kommentárt írta Dantéről. Először halljuk a megfelelő dantei passzust:

*Giunse quel mal voler che pur mal chiede
con lo 'ntelletto...*

Benvenuto így magyarázza: „tudniillik a fent mondott démon, amely mindig arra törekszik hogy rosszat tegyen éles elméjével, mivel annyira elszánt, hogy nem tud semmi mást akarni, csak a rosszat, mint ahogyan egy jó angyal meghatározásából fakad, hogy az nem tud semmi mást tenni, mint jót; mivel a gonosz angyal a kegyelemtől való megfosztása után is megtartotta tudását és természetes hatalmát, ezért könnyen felzavarhatta a levegőt, a vizet és zavart tudott okozni más elemekben is. A mi költőnk tehát azért alkotta ezt a fikciót az esőt keltő ördögről, hogy tanítson valamit a démon hatalmáról, akiről Szent Ágoston is sokat írt és Nagy Szent Albert abban a könyvében, amely az ördög hatalmáról szól.”

A nagy amerikai Dante-komentátor, Charles S. Singleton újabb forrásokat talált ehhez a passzushoz. Aquinói Szent Tamást idézi, aki így ír az ördögről, a *De malo*, azaz 'A rossz'-ról szóló művében: „Angyalban vagy ördögben, hogyha testnélkülinek tételezzük fel őket, nincsen más hatalom vagy működés, csupán ész és akarat...Ennek megfelelően az intellektuális szubsztancia a testtől elválva is meg tud mozgatni valamely testet, amely nem függ vele össze.”

Dantét Vörösmarty kora természetesen modern, azaz romantikus költőként olvasta, mivel merőben eltérő válaszokat adott élet és költészet alapkérdéseire, mint a klasszikus, illetve neoklasszicista kánon. (Tudjuk azt, hogy még Voltaire milyen undorral fordult el nemcsak Shakespeare-től, hanem Dantétól is, mint barbároktól.) A francia forradalomig a magyar történelemtudományi gondolkodást nem készítette semmi, hogy újra elkezdjen gondolkodni az ördögről, illetve a rossz természetéről. Ez a boldog ördögmentes szünet egyébként a magyar költészet és filozófiai gondolkodás számára nyilván nem lehetett hosszú, Európában sem nagyon, csupán a felekezeti vitákat halálosan komolyan vevő, mindkét vitázó oldalon komolyan ördöghívő barokk végétől kezdve, vagyis mintegy száz évig.

A *nemzeti* romantika számára az a rettenetes tapasztalat, amelyet a *nemzetalál* félelmének illetve a forradalmi *terrornak* a gondolati feldolgozása jelentett, a régi démonológiához való kényszerű visszakanyarodás útján még jelezhetett kiutat: az ördög incselkedése és mesterkedése azt akarta vagy akarja megakadályozni, hogy a hitelesnek elfogadható közösségi forma, a Kereszténység helyett immár a Nemzet győzedelmeskedjék és elérje üdvét; Vörösmarty is így gondolkozik még Zrínyi ihletésében, a *Zalán futása* idején; Ármány és az ártatlan magyarokat kaszaboló *szürkankós* póri lázadók (= tótok, azaz szlovákok, Dugonics leírása nyomán jellegzetes népviseletbe öltöztetve) képviselik az ördögi elvet, amely az igaz hívőknek itt megfeleltetett magyarok vesztére törnek. (Megjegyzendő, hogy újabb érv lehet a korai Dante-olvasmányélmény valósága mellett Vörösmartynál az is, hogy a *Zalán futásában* mind a Délszaki Tündér, mind pedig Ármány ördögei pontosan a Dante által leírt, skolasztikus filozófián alapuló módszerrel produkálnak meteorológiai jelenségeket.)

Vörösmarty Zrínyit körülbelül ugyanakkor ismeri meg, mint Dantét — ha feltételezésünk helyes. Az utóbbi megértéséhez és költői megemésztéséhez több időre van szükség. Úgy is mondhatnánk, hogy a Vörösmarty-féle antropológia *földi menny*-képzete ugyanúgy nem eléggülhetett ki a szerelmi célosságban, mint a nemzetiben. Tehát a költő arra törekedett, hogy egyensúlyba hozza a Gonosz létezéséről és természetéről költőileg megformált és filozófiai alátámasztható tételt azzal az örökölt embertani optimizmussal, amelyet a racionalista ihletésű antik hagyomány sugallt neki. (Szeretném megjegyezni, hogy egyelőre nem tudunk semmit arról, hogy egyetemista korában, vagy akár később milyen mélységben tájékozódott teológiailag Vörösmarty. Amennyire eddig látom, a korabeli katolikus teológia is meglehetősen optimista módon viszonyult a Rossz problematikájához.)

Én tehát röviden szólva abban látnám Vörösmarty embertanának lényegét, hogy — megőrizve a keresztény-sztoikus hagyomány, illetve a felvilágosodás optimista hagyományát, hitt még az Ember fogalmának használhatóságában; tapasztalatai — amelyek emberi, nemzeti és történelmi tapasztalatokat értek — valamint romantikus olvasmányai nyomán (és ide sorolva a romantikusan felfogott Dantét vagy Shakespeare-t is) viszont reális létezését tulajdonított a Gonosznak, amely tényleges hatóerő az emberi lélekben és a történelemben. Ezért úgy mondhatnánk, hogy számára az ember: célfogalom. Ezt nevezi *emberiségnek*. A földön nincsen reális képviselője, hiszen ami itt található, az vagy barom, vagy ördög. Azaz ember alatti lény állati indulatokkal és erőszakkal, az esztelen pusztítás megvalósítója, vagy pedig észlény, akinek akarata csak rosszra hajlik és amely manipulálja az előbbit. Vezető és vezetett, úr és szolga, politikus és nép. Vagy ha messzebről nézzük az

embert: vad, amelyre a sors vadászik (Az *elszánt*, 1836). Ez részvételi álláspont, az *embert* determinálnak tekinti, olyan lénynek, amelynek egyedüli szabadsága az, hogy élhet, vagy halhat. Vagy ölhet! (Az *elszánt* című töredék a *Szózat* kéziratának hátlapján olvasható). Tegyük csak egymás mellé:

*A nagy világon e kívül nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt élned, halnod kell.*

és:

*...az ember a vad, és sors a vadász
Mulat egy időre, de abban hagyhatom
Mibelyt úgy tetszik, senki azért
Ne játszék gyermekül velem,
Én halni is tudok, ki halni tud
Az ölni sem fél*

Nemzethalál és öngyilkosság; vagy nemzethalál helyett véres ellenállással való sztoikus fenyegetés és öngyilkosság: ez a kettősség még belefér a régi, romantika előtti kánonba. Hiszen igazság örökösödik mint mérce az egész fölött, nemzetek gyászkönyve ül a szemekben. Ha azonban távolabbról nézzük az *embert*, nem mint szenvedő és sors által kijátszott egyént, nem is mint Fortuna által sújtott nemzetet, akkor ismét szétválik baromná és ördöggé. Az ember vész: a cél-fogalom megvalósíthatatlan.

Értelmiségi utópiának szokás tekinteni *A Guttenberg-alumba* írott verset. Pedig inkább ellenutópiának nevezhető. Hiszen a hatalmas körmondat pontosan arról szól, hogy a könyvnyomtatás feltalálása óta eltelt évszázadok még mindig kevésnek bizonyultak ahhoz, hogy megváltsák a világot, hogy az emberiség megvalósuljon, baromból és ördögből létrejöjjön az a közösség, az a társadalom, amely méltóan követelheti a megváltást; és ha ezt a körmondatot úgy olvassuk, ahogy kell, akkor a költőnek az egész világról alkotott véleménye az, hogy részben még éjszaka uralkodik, azaz a Ratio elveivel szembenálló hazug társadalmi konstrukció; ezt teljes ideológiai apparátus védelmezi; ott, ahol ez a társadalom már idejét múlta, ott újabb hazug ideológia burjánzott fel — Lukácsy Sándor véleménye szerint ez egyet jelent a korabeli szocialista és kommunista tanok elutasításával; a régi kornak megfelelő örökös háborúk semmivel sem jobbák, mint az újmódi béke ürügyén folytatott alattomos emberirtás: vagyis 1839-ben a feudális Magyarországon élő Vörösmarty egyszerre van tisztában saját szűkebb környezete, vagyis a Habsburg Monarchia, mint a tágabb környezet, a polgári fejlődés útjára lépett Európa antropológiai elhibázottságával. Mivel mindkettőben az emberiség csupán még cél, barom és ördög napi realitás. Értelmiségi cselekvés és ezen eszmék tömeges terjesztése (ez a Guttenberg-szimbólum lényege) egyelőre semmit sem ért el.

Hét év múlva, 1846-ban a költőnek volt már elég ereje ahhoz, hogy a bibliából és az antik mitológiából ne a megváltó Igazság szinkretikus jelképét alkossa meg, hanem egymás mellé tegye azt a bibliai képet és azt az antik mitológiai célzást, amely antropológiáját a lehető legélesebben kifejezi: a Káin-bélyeget és a sárkányfog-veteményt. Számára az emberiség olyan Héraklésszé vált, aki látszólag az erény szavára hallgat, valójában a bűn sugallatát követi.

*S midőn azt hinnők, hogy tanul,
Nagyobb bünt forral álnokul.*

Eszes és rosszakaratú. Vagyis ördög, Dante szerint. Bukott angyal. Istenkáromló; de hiszen a költő is azzá válik Világos után.

*Setét eszmék borítják eszemet
Szivemben istenkáromlás lakik
Kivánságom: vesszen ki a világ
S e földi nép a legvégső fajig
Mi a világ nekem ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kiáltozom be a nagy végtelent:
Miért én éltem, az már dülva van.*

(1849. okt.10.)

Mennyire működik ilyen körülmények között — föltehetőleg e napon értesült a bujdosó költő az aradi kivégzésekről — a remény elve, amelyet Martinkó András a *földi menny* eszméjével kapcsolt össze? Úgy látszik mégis működik, hiszen a versnek csupán a felét idéztük; hiszen egy hölgy emlékkönyvébe írta a verset, és e nő talán kiimádkozhatja a költőt a pokolból, mint ahogyan Beatrice segítette Dantén, mint ahogyan az angyal megmentette a veszendő Buoncontét. Talán értelmezhetjük ezt úgy, hogy a költő a prófétai attitűdről lemondva nyitva hagyja a kívülről jövő kegyelem, a más által kiesdekelte kegyelem lehetőségét:

*Illy férfitől nemes hölgy mit kívánsz
Emléklapodba? Inkább adj nekem
Hitet, sejtelmet egy reménysugárt
Hogy él nem vész, hogy él még nemzetem
Koldulni járnék illy remény hitért
Megvenném azt velőm- és véremen.
Imádkozzál — tán meghallgattatol —
Az még segíhet illy vert emberen,*

Egy percre visszatérve Babitsához:

*Csak te borulsz rám asszonyi jószág
mint a letört karóra a rózsák,
rémuült szemem csókkal eltakarni...*